

AZ „OLÁH-VERŐ BOTOND” KELETI SVÁJCBAN Réthy László és a dualizmus kori nemzetiségi kérdés különös története

DEMMEI JÓZSEF

“BOTOND THE OLÁH-BEATER” IN SWITZERLAND OF THE EAST

László Réthy and the Curious History of National Minorities in Post-1867 Hungary

László Réthy, a popular obscene poet known under the name of Árpád Lówy, published in 1911 a poem about the peace among the national groups with the title of *Switzerland of the East*. Since Réthy had previously frequently echoed the common contemporary Hungarian stereotypes about the national minorities, the paper explores the problem of the poem's origins. The roots are identified before all in the history of Réthy's family, in the uncertainties of his descent, the multi-lingual environment that surrounded him in his youth, but also in his neurosis that was rooted in personal traumas, and in several accidental circumstances. Taken together, these factors show how extraordinary it was in the latter period of the Austro-Hungarian monarchy for someone to adopt the perspective of another national discourse, to accept the national sentiment of non-Hungarians or even to acknowledge it as legitimate.

Keywords: national minorities, Austro-Hungarian Monarchy, László Réthy

1911 elején, egy budapesti felolvasóesten botrány tört ki. A költőt – állítása szerint – a közönség közbekiabálásokkal zavarta meg, az újságok pedig megtagadták, hogy leközzöljék a felolvasott versét.¹ Ez persze elsőre nem is lenne meglepő annak fényében, hogy a költő nem más volt, mint Lówy Árpád, a dualizmus korának ismert obszcén költője,² akinek máig jól ismert versei teli vannak polgárpukkasztó trágársággal. Csakhogy a botrányt

*Demmel József, PhD, tudományos munkatárs, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, tudományos munkatárs, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete. A szerző a tanulmány írása alatt a Nemzeti Közszo-
szolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet ösztöndíjában részesült. A tanulmány a Historický ústav SAV VEGA č. 2/0069/21 Úloha meštianstva v modernizačných procesoch pri
prechode od stavovskej k občianskej spoločnosti (Uhorsko a Slovensko 1780 – 1918) (A polgárság szerepe a
modernizációs folyamatokban a rendi társadalom polgári társadalommá alakulásának folyamatában)
pályázatának a keretében készült.*

¹ Réthy László levele Ján Petrikovich-hoz. 1911. február 8. Slovenská národná knižnica [Turócszentmárton] Literárny archív (= SNK LA) sign. A 1287.

² Lówy Árpádról lásd Császtvay Tünde: Réthy László két/egy élete. *Budapest* 36 (2013) 4. sz. 20–23.; Uő: A pornográf Lówy. *2000* 18 (2006) 7–8. sz. 39–53.; Molitorisz Pál: *Mert Lówy ember és poéta volt: Réthy László pályája és költészete*. Szarvas, 2008. [2. kiad. 2017.]

okozó versben egyetlen trágár vagy kétértelmű kifejezés sem volt, és tartalmilag is távol állt bármiféle obszcenitástól. Egészen más szempontból volt normasértő a *Keleti Svájc*. A költő ugyanis a Magyarországon élő magyarok és nem magyarok egyenjogúságának eszméje mellett érvelt, ráadásul a korban alighanem radikális tabudöntésként értékelhető módon, azt állítva a magyar nemzeti múlt megkérdőjelezhetetlen ikonjaiként értelmezett szereplők nagy részéről (például Hunyadi Jánosról és Mátyásról, Kossuth Lajosról, Petőfi Sándorról, Damjanich Jánosról vagy épp Zrínyi Miklósról), hogy nem magyar származásúak voltak.

*Hazánk földje mindenfelől
Bátyával van körülövezve,
S a nagyvilággal a Duna
Kék hullámárja köti össze.*

*Kelet s Nyugatnak kézfogója!
Ezeresztendős határállomás:
Utjába állni a pogány világnak,
Nekünk jutott e nagy, szent hivatás!*

*Hol van még nép, mely amnyi sebből
Vérzett volna, mint nemzetünk?
— De ne felejtjük, hogy oláh, tót,
Horvát s a többi is vérzett velünk!*

*Bolgár-oláh hajtasból nőtt ki
A hős, dicső Hunyadi-ág.
S Kossuth, Petőfi³ lángelméjét
Megérti az egész világ!*

*A rettenhetlen Damjanichnak
Örökké fényes lesz neve,
S a horvát Zrínyit Szigetvárnál
Ozmán nyíl terítette le.*

*Irányi Dánielben⁴ láttunk
Egy igaz honfi-ideált!
S Martinovics egy régibb korban
Eszméiért szenvedt halált.*

³ Košut, Petrovič. [Réthy László megjegyzése.]

⁴ Halbschuh. [Réthy László megjegyzése.]

*Sokféle nép, nyelv, érzés, lélek!
És azt rebegi mindenik:
Hogy itt e Honban akar élni
Jó s rosszban a sir széleig!*

*Itt akar élni s anyanyelvén
Akar imádni Istent és Hazát,
S együtt dalolni hegyen, völgyön
A Testvériség béke-hymnusát,*

*Uj korszak pirkadását látom,
Csodás jövő sasszárnya lebben:
Keleti Svájc! - sosem láttam még
Hazám felvirulását - szebben!⁵*

A magyar kortársak döntő többségét alighanem meghökkentő állítások még különösebb fénytörésbe kerülnek, ha hozzátesszük, hogy Lówy Árpád korábbi verseiben egyébként általában megjelentek azok a nemzetiségekkel kapcsolatos sztereotípiák, amelyeket a kor magyar átlagembere is vallott.⁶ Ezekben a szlovákok jellemzően a „tót nem ember” szólas felől értelmeződnek vagy épp kizárólag krumplit evő kőművesként jeleníti meg őket, s például a románokhoz hasonlóan civilizátlanságukat, kulturátlanságukat emeli ki. Ráadásul Lówy Árpád valójában Réthy Lászlónak volt a költői alteregója. Réthy pedig a magyar nemzeti múlt őrzésére szánt intézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum egyik vezető tudósa, a magyar tudományos elit egyik ismert szereplője és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, aki tudósként is reprezentálta a nem magyarokkal szembeni magyar elfogultságot. Korábban számos munkában cáfolta például a románok római eredetét és a Hunyadiak román származását.

Az, hogy Réthy a *Keleti Svájcban* nemcsak a magyar közélet egyik axiómáját kérdőjelezte meg, hanem saját, korábban hangoztatott nézeteivel is alapvetően ellentétes módon közelítette meg a kérdést, több szempontból érdekes lehet, és csak az egyik, s talán nem is a legfontosabb ezek közül a világnézetében bekövetkezett fordulat. Sokkal érdekesebb kérdés, hogy Réthy családjának múltjában, életpályáján, erudíciójában, személyes sorsában, élettörténetében vannak-e olyan elemek, amelyek magyarázhatják ezt a látszólag váratlan és a kor magyar közéletében fehér holló ritkaságúnak számító szellemi fordulatot.⁷ A mű keletkezés- és recepciótörténete azonban nem csak egy különös életutat

⁵ Lówy Árpád [Réthy László]: *Lówy Árpád válogatott versei*. Arad, 1919. Közli még Lówy Árpád [Réthy László]: *Lówy Árpád válogatott művei*. Szerk. Urbán László. Bp., 2004. 81.

⁶ Erre a legjobb példa az önálló kötetben is kiadott, sőt versszakonként illusztrált verse, a *Magyar ethnographia*, amelyben számos nemzetiséggel kapcsolatos, a korban a magyar közbeszéd fősodorbeli sztereotípiáit hangoztató verseket jelentetett meg. Lówy Árpád [Réthy László]: *Magyar ethnographia*. Gyoma, 1910.

⁷ Gáspár Imre 1875-ös, a Matica slovenská melletti kiállításán – amelyet gyors visszakozás, majd évekkel később teljes megtagadás követett (Sziklay László: *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. 1854–1910*. Bp., 1955.; József Demmel: *Spisovateľ politikom, politik spisovateľom? Viliam Pauliny Tóth Béla*

világíthat meg. Ha szét tudjuk szálazni, hogy mi az egyedi és mi az általánosítható abban a történetben, amiben a román tudósokkal viaskodó Réthy László eljutott a Hunyadiak románságának a hangsúlyozásáig, a nemzetiségi kérdés dualizmus kori története is új megvilágításba kerülhet.

Egy család három generációja: Schlotterbeck, Réthy, Lówy

Az első történet, amellyel érdemes megismerkednünk, az az eredetileg német származású Réthyek eredete, a család Magyarországra települése. A Réthy László által írt családtörténet⁸ szerint a Németországban a 18. században élő ükapja jómódú ember volt, gabona- és borszállító hajói voltak a Rajnán, de egy közelebről nem ismert természeti csapás miatt vagyonát elvesztette, és egy kis faluban, Stettenben húzta meg magát. Itt nevelkedett fia, David, aki almabortermeléssel foglalkozott és házat szerzett, melyben három gyermeke született, köztük Réthy nagyapja, Christoph Schlotterbeck. A fiút apja szabóinasnak adta, de ő saját szorgalmából képezve magát Bécsbe került egy posztó-, majd egy vaskereskedőhöz segédnek. „Šcarski Rozáliával – folytatja Réthy –, egy brünni róm. kath. nővel, Bécsben házasságra lépett s vele Magyarországra költözött. Mikor történt ez, pontosan nem tudjuk. De az ok, hogy nagyatyánk mért költözött le Bécsből Szarvasra [Békés megyébe] ismeretes. Nagyatyánk tudniillik, nagyon szerette a földrajzi könyveket; egy ilyen Magyarországról szóló [német] könyvben olvasta mint feltűnő dolgot, hogy Szarvason, melynek a múlt század első éveiben már 10-12 ezernél több lakosa volt, nem volt egyetlen kereskedő sem.”⁹ A nagyapa virágzó kereskedést nyitott a városban, amely először for-

Grünwald a slovensko-madžarské vzťahy v roku 1874. In: *Spisovatel' ako sociálna rola*. Ed. Vladimír Barborík – Radoslav Passia. Bratislava, 2018. 16–43.), Mocsáry Lajosnak alapvetően az idejétmúlt, rendi társadalomszerkezetben és nemesi vármegyei autonómiában gyökerező meglátásain (Mocsáry Lajos: *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről*. Bp., 1886.; Uő: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára*. Bp., 1889.; Gogolák Lajos: *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1943.; Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek, 1826–1874*. Bp., 1967.), Jászi Oszkár módszeres tanulmányán (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1912.) és Ady Réthyéhez hasonló tartalmú korábbi, de jóval magasabb esztétikai színvonalat képviselő *Magyar jakobinus dalán* – kívül alig tudnánk felsorolni hasonló magyar megnyilvánulásokat. Vő. *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1962.

⁸ A Réthy család története ugyan nem ismeretlen a szakirodalomban, arra azonban csak viszonylag ritkán reflektálnak az egyes szerzők, hogy ezek az adatok szinte kivétel nélkül egyetlen, keletkezése miatt óvatosan kezelendő forrásra vezethetők vissza. Ez a mű Réthy László: *A békés- és aradmegyei Réthy-család történetére vonatkozó adatok* (Bp., 1908.) című kis kötet. Már az olvasó megszólítása („Kedves testvérek és rokonok!”), de más egyéb jelek is egyértelművé teszik azonban, hogy Réthy művét nem, vagy nem kizárólag családtörténeti szakmunkaként, hanem egy belső használatra szánt, a családi legendáriumot, a szájhagyományt a hiteles, forrásokkal alátámasztott adatokkal vegyítő, és elsősorban a családi emlékezet megőrzésének, rögzítésének a céljával létrehozott családtörténetként érdemes használni. Ajánlott tehát kritikus távolságtartással, az állítások forrásainak visszakeresésével vagy kontrollforrások bevonásával elemezni Réthy szövegét – így nemcsak a Réthy családról szóló tudásunkat helyezzük biztosabb alapokra, hanem a szerzőről, Réthy Lászlóról is többet megtudhatunk.

⁹ Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 21–22.

mailag ugyan csak vaskereskedés volt, de később főleg bort és terményeket árult, majd földet szerzett, sőt, ő kezelte a szarvasi postaállomást is.¹⁰

Ezt a paternalista megközelítést – és az adatok egy jelentős részét is – megkérdőjelezi azonban a nagyapának, Christoph Schlotterbecknek fennmaradt naplója, amely egy egészen másfajta történetet őrzött meg.¹¹ E szerint ugyanis a magyarországi családalapításnak, Szarvas város kiválasztásának és az ott való letelepedésnek történetében Schlotterbeck valójában csak mellékszereplő volt, aki csak követte határozott célokat kitűző és azokat meg is valósító feleségét. Ez számunkra azért érdekes, mert ha bevonjuk a vizsgálatba a felesége történetét is, komoly hangsúlyeltolódáson megy keresztül ez a frappáns történet a Réthy család eredetéről, magyarországi letelepedéséről.

A Réthy által Ščarski Rozáliaként emlegetett nagyanyának már a származása is kifejezetten homályos. Réthy, ahogy láthattuk, brünni születésűnek írta ugyan, de valójában a cseh/morva származást már ő maga is kétségbe vonta még az adott oldal alján egy lábjegyzetben, megemlítve, hogy amikor Brünnben járt, kiderült, hogy ott ilyen család nem élt, sőt, maga a név nem is cseh vagy morva, hanem lengyel [Szcarski].¹² Héjja Julianna Erika kutatásai szerint viszont ezekkel az adatokkal szemben a nő, akit ő Stanszky Rozáliaként említ, nem Csehországban, nem is Lengyelországban, hanem Pesten született 1790 körül¹³ (ami persze önmagában még nem zárja ki a cseh vagy lengyel származást).

A család alapítása körüli rejtélyeket csak tovább növeli a férjével való megismerkedésének története. Schlotterbeck ugyanis, naplója szerint 1802-ben épp Magyarországon utazgatott, amikor találkozott a lánnyal, és levelezni kezdtek, majd egymásba szerettek: „Hogy ezen évben esett-e dörgött vagy havazott-e. Vagy háború vagy béke volt-e, az mind rám semmi benyomást nem tett. Ez idén engem semmi sem érdekelt, csak – nőm” – írja Schlotterbeck. 1803-ban aztán össze is házasodtak. Hogy a Héjja szerint ekkor 12-13 éves kislány és a nála 10 évvel idősebb bécsi inas házassága mennyire volt normaszegő a korban, azt ma már nehéz megítélni, a fiatal pár következő évei azonban arra engednek következtetni, hogy családi stratégiáikat a semmiből kellett felépíteniük. Ščarski/Stanszky Rozália ugyanis 1804-ben beiratkozott a pesti egyetemre, ahol szülészetet tanult. Maga ez a tény már rengeteget elárul. Ugyanis – bár 1770 óta csak hatóság által engedélyezett, okleveles bábák dolgozhattak Magyarországon – valójában a szülésznők döntő többsége írástudatlan falusi bába volt. Csak kevesen végezték el ténylegesen ezt a törvény által előírt bábaképző tanfolyamot, amelyet az egyetem orvosi karán tartottak. A leendő bábák az orvostanhallgatókkal együtt tanultak női anatómiát, illetve a terhesség és a szülés elméletét és gyakorlatát. Erős szűrő volt, hogy az öt hónapos tanfolyamra csak írni-olvasni tudó nőket vettek fel, és hogy az előadások nagy része német nyelven zajlott. Alighanem

¹⁰ Uo. 22.

¹¹ Békés Megyei Könyvtár Békési Gyűjtemény (= BKM BGy) Schlotterbeck Kristóf: *Napló. 1800–1827*. Részletet közöl belőle Havasi Márton: *Naplótöredékek egy fiatalembertől Szarvason, 1828-ig*. *Szarvas és Vidéke* 2013. január 10. 1–7.

¹² Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 21.

¹³ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848. Békés vármegye tisztviselői, szegődményes alkalmazottai és szolgaszemélyzete 1715–1848. Prozopográfiai adattár*. Gyula, 2009. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11) 450.

Schlotterbeck felesége is ezen a nyelven végezte el az egyetemet, mivel a bábaképző tanfolyamok nyelvi differenciálására (külön magyar és német, esetenként szlovák tanfolyamokra) csak diplomázása után, 1806-ban került sor.¹⁴ Az, hogy Réthy nagymama a korban a nők által önállóan, autonóm módon betölthető kevés hivatás egyikét választotta, amelyhez ráadásul egy német nyelvű egyetemi képzést is elvégzett, egy, az adott korban kiemelkedően független és képzett nő portréját sejteti. Mindez azért érdekes, mert eszerint a földrajzkönyvedvelő nagyapa frappáns történetével szemben a család valójában nem a férj, hanem a feleség hivatása miatt költözött Szarvasra. Azt írja ugyanis Schlotterbeck, hogy a bábaképző elvégzése után „Néhány hónap múlva az én Rosáliám meghívást kapott Szarvasról Békésmegyében, mint megyei szülésznő 124 forint díjazással. Azt hittük, egy városba jövünk. De te igaz Isten, hogy megijedtem amint szalmafedeles kunyhók zűrzavarát megláttam. Mencsikoff herceg messze nem ijedt meg annyira, midőn őt az orosz felség Kamcsatkába száműzték.”¹⁵

Schlotterbeck saját elbeszélése szerint tehát nem egy ambiciózus, vállalkozó szellemű fiatalember vakmerő döntésének köszönhetően költözött a család Szarvasra, hanem sokkal inkább az ambiciózus, felsőfokú végzettséget megszerző fiatal nő – az akkoriban a nők által egyedül elérhető – előtt megnyíló lehetőségek miatt, férje pedig követte őt. Tény azonban, hogy az első ijesztés után alighanem a férfi is megtalálta a számítását, s lehetséges, hogy a családi legendárium úgy kapcsolható a történetbe, hogy Schlotterbeck a felesége által kapott szarvasi állásajánlat után nézte meg egy földrajzkönyvben, hogy milyen lehetőségei lesznek a városban. A postamesterként, boltosként és (amint az naplójából is jól látszik) aktív hírfogyasztóként a szarvasi információs hálózat egyik csomópontjában ülő Schlotterbeck és bábaasszony felesége hamar a városi vezető rétegben találta magát. Szoros, baráti kapcsolatban voltak a hivatalviselő elittel,¹⁶ de a megyei főorvossal is, hiszen gyermekeik keresztszülojének is őt kérték fel.¹⁷

A szülők korai halálával azonban (az asszony 1826-ban, férje 1828-ban hunyt el) ez a kézzel nem fogható társadalmi tőke hamar elenyészett, gyermekeiknek pedig magukról kellett gondoskodniuk. A házaspár tizenegy gyermeke közül három fiú és két lány érte meg a felnőttkort: Johanna (1807–1890), Pál (1809–1896), Lipót (1817–1903), Vilmos (1819–1895) és Rozália (1822–1873).¹⁸ Kisebb testvéreiről alighanem a legidősebb fiú, az apja halálakor 19 éves Pál gondoskodott, aki az anya hivatásához közel álló életpályát választva orvosnak tanult, s hozzá hasonlóan a pesti egyetemre járt.¹⁹ 1836-ban Békéscsabán orvosnak választották – ő volt az első ebben a pozícióban az akkor döntően szlovák anyanyelvűek által

¹⁴ BMK BGy Schlotterbeck: *Napló. 1800–1827.*; Dr. Werling Józsefné Forrai Márta: A magyarországi bábaképzés főbb állomásai. In: *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből.* Szerk. Kéri Katalin. Pécs, 2000.; Gyáni Gábor: A bábától az orvosnőig. *História* 6 (1984) 1. sz. 31–33.

¹⁵ BMK BGy Schlotterbeck: *Napló. 1800–1827.*

¹⁶ Vö. Uo.

¹⁷ Havasi: *Naplótöredékek*, 5.

¹⁸ Héjja: *Békés vármegye*, 427., 450.

¹⁹ Tehetségét mutatja, hogy Teophil Fabini, a neves szemészprofesszor mellett tanársegéd lett.

lakott városban, aki szlovákul is tudott. Munkássága révén a város egészségügyének legjelentősebb alakja lett a 19. században.²⁰

Nála azonban érdekesebb számunkra idősebbik öccse, Lipót, Réthy László édesapja. Lipót [Leopold] Schlotterbeck apja halála után Pestre került, orvostanhallgató bátyja ajánlotta be Beimel József könyvnyomdájába 1833-ban, ahol négy évig tanulta a nyomdász-mesterséget. Az első lap, amelyet szedett, a *Jelenkor* volt, emellett szerb lapok szedője lett. Néhány évig Nyugat-Európában élt, majd 1843-ban hazatért, és a Landerer-féle könyvnyomdában helyezkedett el, ahol Kossuth *Pesti Hírlapján* dolgozott.²¹ Korán elhunyt szülei ambíciózusságát azonban alighanem örökölte, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1844-ben, 26 évesen elhatározta, hogy visszaköltözik Szarvasra, és a tőkét biztosító bátyjával együtt nyomdát alapít.²² A nyomdaalapítással párhuzamosan tettek még egy fontos lépést a Schlotterbeck fiúk: öccsükkel, az apai tradíciót követve szintén kereskedést nyitó Vilmostal együtt beadtak még egy kérvényt a Helytartótanácsához, amelyben vezetéknevük megváltoztatását kérték. Állítólag az ekkor költőként már országosan is ismert, nagy hatású szarvasi gimnáziumi tanár, Vajda Péter javaslatára választották a Réty (azonban Réthy formában rögzült) családnevet.

Az 1847-ben működni kezdő Réthy nyomdának valóban óriási szerepe lett az Alföld szellemi és kulturális életében, és nem csak az iskolai értesítők, tankönyvek és énekeskönyvek nyomtatása révén. Eleinte elsősorban az országos vagy regionális reformokat sürgető könyveket adtak ki (például a szarvasi gimnázium történetéről, a nemzeti színjátszásról vagy a békéscsabai kórház megalapításának szükségességéről²³), 1848-ban pedig a forradalom mellett kiálló röpiratok, szépirodalmi művek, nyilvánosan elhangzott beszédek, szónoklatok jelentek meg.²⁴ Bár nyilván a családi büszkeség is beszél belőle, mégsem felesleges itt idézni Réthy László sorait: „A forradalom idején a megye [nem névleges] központja Szarvas volt. Innen nyerték a megyei mozgalmak éltető elemüket, a megyei s országos rendeletek s forradalmi iratok alakjában, melyek nyomdai példányait Réthy Lipót könyvnyomdája állította elő. A nyomda egykori jegyzőkönyveiből tudom, hogy a »függetlenségi nyilatkozat« három kiadást ért Szarvason, s ennek tót fordítása, mit Haan Lajos csabai ev. lelkész eszközölt, több, mint nyolcezer példányban költ el.”²⁵

A Réthy nyomdának azonban nem csak a magyar nyelvű kiadványok miatt volt komoly jelentősége, hiszen, ahogy Réthy László is említi, komoly súlya volt a szlovák nyelvű

²⁰ Réthy Pál: *Szegényeket ápoló és kórintézet felállításáról Békés-Csabán*. Szarvas, 1847.; Uő: *Az önnemzés (Generatio aequivoca). A növények, állatok és emberek őseredeti keletkezése. Több tudós természetvizsgáló után*. Pest, 1869. Életéről lásd pl. Nédó Erika: Dr. Réthy [Schlotterbeck] Pál. *Orvosi Hetilap* 152 (2011) 1459–1461.; Bódnán Zsolt: A Békéscsabai Casinó a reformkorban. *Korall* (2018) 74. sz. 28–48.

²¹ Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 25.

²² *Békés megye első nyomdája, Réthy Lipót. Dokumentumok, 1844–1858*. S. a. r. Szabó Ferenc – Elek László. Békéscsaba, 1978. (Bibliotheca Bekesiensis); Petőcz Károly: *Réthy Lipót szarvasi nyomdája*. Békéscsaba, 1986. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei); Ballóné Mike Ágnes: *A szarvasi Réthy nyomda története: 1847–1856*. Szeged, 1962. [Szakdolgozat, lelehelye: Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, Szeged.]

²³ Tegyük hozzá, ezt maga az egyik nyomdaalapító, Réthy Pál írta.

²⁴ *Békés megye első nyomdája*, 32–33.; Petőcz: *Réthy*, 18.; Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 26.

²⁵ Aradi R. László [Réthy László]: Magyarország közepe. *Magyarország 1879*. 65. sz.

publikációknak is,²⁶ ami a megye lakosságának nyelvi arányait tekintve nem is csoda. De nem csak Kossuth Lajos beszédeinek szlovák fordításairól,²⁷ illetve a helyi értelmiség szlovákul elmondott, forradalomparti felszólalásainak kiadásairól²⁸ van szó. Már az első kiadvány is szlovákul jelent meg,²⁹ és Réthy jelentette meg az első szlovák–magyar szótárt és a hozzá tartozó nyelvtant a helyi lelkész, Jancsovics István kiadásában. Ez pedig azért hihetetlenül jelentős, mert ez valójában a szlovák nemzeti identitásra is nagy hatást gyakorló modern szlovák irodalmi nyelv kodifikálásának egyik legfontosabb lépése volt.³⁰

A család, a felmenők történetéből tehát jól látni, hogy a Schlotterbeck családra rendkívül dinamikus családi stratégiák voltak jellemzők, és az előző generációk tradícióinak folytatása helyett inkább az állandó újrakezdés jellemezte őket. Mégis volt pár tényező, amely kézzel nem fogható örökségként Réthy Lászlóra is átszállt. Az egyik ilyen az írás-hoz, az irodalomhoz, a betűhöz való szoros kapcsolat, amely a nagypapa könyvszeretetétől és az újságokhoz, a hírekhez való viszonyától a gimnáziumi tanulmányait egyébként félbehagyó – mégis a regionális kulturális infrastruktúrában hatalmas jelentőségű nyomdát megalapító – apán keresztül ér el a korban elismert tudományos és máig fennmaradó költői életművet létrehozó unokáig. A másik, esetünkben még ennél is fontosabb tényező

²⁶ Petőcz: *Réthy*, 18–30.

²⁷ A Haan Lajos által fordított függetlenségi nyilatkozaton túl lásd még a Kossuth Lajos Békés megyéhez intézett szózatának szlovák fordítását. *Békés megye első nyomdása*, 33–34.

²⁸ Placskó István: *Mikép viselje magát a nép, midőn az ország és jeles pártfogói, az emberi szabadság és jogok megszerzésével foglalatoskodnak? Templomi beszéd, melyet az 1848-ki országgyűlésen ... először kihirdetett szabadság ünnepére ... martius 26-án a szarvasi evang. templomban tartott Placsko István.* [Szlovákából ford. Delhy.] Szarvas, 1848. Szlovák eredetije sajnos elveszett/lappang, de hírt ad róla: *Békés megye első nyomdása*, 33.

²⁹ Petőcz: *Réthy*, 27. Petőcz Károly szerint ez egy 34 oldalas, dohánytermesztéssel foglalkozó könyv. Itt minden bizonnyal Haan János békéscsabai lelkésznek, a dohánytermesztés alföldi meghonosítójának a könyvéről van szó (*O užitečnom sadění dohána, rozmluvání... pre ľud čabjanský*). Sajnos azonban maga a kötet nagyobb könyvtárakban nem található meg, az életrajzi lexikonok viszont egységesen 1845-öt jelölik meg kiadási évként, és Szarvast kiadási helyként (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–IX. Bp., 1891–1914. IV. 199.; *Slovenský biografický slovník*. I–VI. Ed. Augustín Maňovčík. Martin, 1986–1994. II. (E–J) 253., amivel csak az a gond, hogy a Réthy-nyomda csak két évvel később, 1847-ben kezdett működni. Talán feloldja az ellentmondást, hogy a könyv megjelenéséről a szerző fia, Haan Lajos valóban csak 1847 októberében adott hírt testvéreinek, ami az 1847-es megjelenést, és így Petőcz állítását támasztja alá. Haan Lajos: *„aki tót pap létére is magyar író”*. *Haan Lajos emlékiratai és levelezése*. Szerk. Katona Csaba – Demmel József. Békéscsaba-Bp., 2017. 219.

³⁰ Mária Žiláková: Komlós (Slovenský Komlós/Tótkomlós) versus Bánhedeš (Velký Bánhedeš/Nagybánhegyes), čili/alebo bibličtina vs. štúrovčina. In: *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej*. Ed. Eva Krekovičová – Alžbeta Uhrinová – Mária Žiláková. Békešská Čaba [Békéscsaba], 2010. 207–213.; Mária Žiláková: Prívrženci Ľudovíta Štúra na dolnozemských jazykových ostrovoch. In: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách*. Ed. Slavomír Ondrejovič – Jaroslava Kmiťová. Bratislava, 2017. 189–201.; Rudolf Kuchár: Miesto staršej právnej terminológie v štúrovčine (na základe porovnania slovníka Štefana Jančoviča a Slovenských národných novín). In: *Ľudovít Štúr a reč slovenská*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava, 2007. 150–161.; György Rágyanszki: Slovenská Mluvnica Štefana Jančoviča. In: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách*. Ed. Slavomír Ondrejovič – Jaroslava Kmiťová. Bratislava, 2017. 135–149.; Rágyanszki György: Symbióza bibličtiny a štúrovčiny v Tlačiarňi Lipóta Réthyho v Sarvaši. In: *Slované medzi tradíci a modernitou*. Ed. Markus Giger – Hana Kosáková – Marek Příhoda. Červení Kostolec – Praha, 2014. 35–40.; József Demmel: Maďarizácia v štúrovčine? Slovenskojazyčné elity a prvý slovensko-maďarský slovník. In: *Elity a kontraelity na Slovensku*. Ed. Peter Šoltés – Adam Hudek. Bratislava, 2019. s 427–452. A nyomdáról lásd még Ballóné Mike Ágnes: *A szarvasi Réthy nyomda története, 1847–1856*. *Körös népe* 6 (1965) 5–42.

a közösségi hovatartozás szintén dinamikus változása. Hogy a brünni/pesti születésű, cseh, morva, lengyel vagy szlovák anyanyelvű nagymama és a stetteni születésű nagypapa miatt Magyarországon találkoztak, azt ma már szinte teljes homály fedi, de valószínű, Réthy László nagyszülei még nem tudtak magyarul, és nagypapját korábban tudtunkkal semmi sem kötötte ehhez az ő szempontjából idegen országhoz, gyermekei és unokái hazájához. Sőt, még az sem zárható ki, hogy Ščarski/Stanszky Rozália épp azért került Szarvasra, mert ott anyanyelvével jobban elboldogult, mint egy magyar városban. Bár gyermekeik, akik alighanem mindannyian tudtak németül és szlovákul (hiszen, ahogy említettük, Paul Schlotterbeck volt az első, szlovák nyelven is értő orvos Békéscsabán, és alighanem Leopold sem véletlenül kapta feladatul épp szláv nyelvű újságok szedését Pesten), egyértelműen a magyarosodás útjára léptek, mégis érdemes rögzíteni a tényt: Leopold Schlotterbeck mindössze hét évvel fia, László születése előtt magyarosította a családnevét fivéreivel együtt Réthyre.

A származás, az identitás bizonytalansága minden ember életére rányomhatja a bélyegét, de ez hatványozottan igaz lehetett a magyar elitbe emelkedő Réthyre, akinek környezetének jelentős része vele szemben egykori nemesként pontosan vissza tudta vezetni családfáját több száz évre visszamenőleg – míg ő már nagymama származásával és születésével kapcsolatban is bizonytalan volt. Innen nézve érthető meg, hogy (amint lejjebb majd részletesebben is látni fogjuk) miért foglalkoztatta annyira Réthy Lászlót bölcsész tudósként, de obszcén költőként is a nemzeti identitás kérdése, hogy honnantól számítható valaki magyarnak (sőt, „jó magyarnak”), vagy hogy magyarnak tartható-e az is, aki nem magyarnak született? Hiszen a *Keleti Svájc* nemzetiségi toleranciát hirdető megközelítése, amely szerint a nagy magyar történelmi személyiségek jelentős része nem magyar származású volt, szorosan kötődött saját életéhez és bevándorló nagyszülei történetéhez.

„Pánszláv” vajás kenyér

Réthy László bár a szülővárosában, Szarvason járt gimnáziumba, iskoláztatásának történetében van egy komoly vargabetű, amely messze nem lényegtelen. Réthy Lipót ugyanis 1856-ban, tehát fia öt éves korában úgy döntött, hogy elhagyja a várost, és egy gyulai kitérő után Aradon telepedett le és alapította újra a nyomdáját. Mindez pedig azt jelenti, hogy Réthy László, amikor beiratkozott a szarvasi evangélikus gimnáziumba 1862-ben, kosztosdiákként tért vissza a városba.³¹ Mindennek pedig azért van jelentősége, mert egyik szállásadó gazdája nem más volt, mint tanára, a gimnáziumban többek közt szlovák nyelvet oktató Štefan Koreň [Koreny István]. Koreň és Réthy ekkori kapcsolatáról ugyan nem sokat tudunk, mégis okunk van feltételezni, hogy a tanár szerepe nem megkerülhető, ha Réthynek a nem magyarokhoz való viszonyát vizsgáljuk. Sőt, nagyon úgy tűnik, hogy még az itt elemzett versre is hatással lehetett egykori szállásadója.

³¹ Dr. Harsányi Pál: Dr. Réthy László emlékezete. *Numizmatikai Közlöny* 14 (1915) 22.

Štefan Koreň 1805-ben született a Pest megyei Domonyban egy szlovák evangélikus szűcsmester családjában.³² Felsőbb iskoláit Selmezbányán és Pozsonyban végezte. A szlovák nyelv művelés és az irodalom iránt elkötelezett fiatal értelmiségit 1832-ben az aszódi evangélikus gimnázium kérte fel tanárnak. Diákjait magyarul tanította az iskola preferenciáinak megfelelően, mindeközben azonban továbbra is szorgalmasan gyűjtötte a szlovák és szláv szépirodalmi alkotásokat, előfizetett a folyóiratokra és politikai lapokra. Fiát a szlovák nemzeti névadás hagyományait követve³³ Štefan Dobroslavnak nevezte el.³⁴ Szoros kapcsolatban állt a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjével, Ľudovít Štúrral is, egyidőben még anyagilag is támogatta őt.³⁵ Ennek ellenére nem exponálta magát nyíltan a szlovák politikai törekvések mellett.³⁶ 1856-ban a sarvasi gimnáziumba hívták tanárnak, ahol magyart, németet, latint, valamint botanikát és szlovákot tanított, emellett pedig a Matica slovenská egyik legaktívabb alföldi képviselője, a szlovák sajtó legfontosabb terjesztője lett.³⁷

Koreň a gimnáziumban, ahogy említettük, szlovákot is tanított, ami ugyan nem volt kötelező minden diák számára, csak az evangélikus vallásúaknak, de épp ezért sejthetjük, hogy Réthy is tanulta a nyelvet.³⁸ Azt is tudjuk viszont, hogy a diákok szlovák szempontú „érzékenyítésének” ekkoriban valójában nem az osztályterem volt az elsődleges terepe. Ahogy egy magyar kortárs fogalmazta meg egy 1874-es vita kapcsán: „[a szlovák] szellem társadalmi uton terjed, melyhez a kormánynak hozzáférhetése nincs, – csepegtetik az a fiatalok kebleibe gazdájok által, hol szállásuk van, a téli hosszú esteken, a gazdasszonyok által a sovány ebédü asztalnál, a tanítók által a nyári séták közben, a színelőadások és táncvigalmak alatt.”³⁹ Koreň is hasonlóan járt el diákjaival. Egy egykori tanítványa igen szemléletes visszaemlékezése szerint ugyan a szlovák nyelv nem volt kötelező tantárgy, azonban aki latinból rosszabbul állt, érdemes volt felvennie Koreňnél a szlovákot, amivel kompenzálhatta latinórai hiányosságait. De nem csak ezért jártak szívesen a diákok Koreň

³² Életrajzát lásd Benka Gyula: *A sarvasi főgymnasium története 1802–1895*. Gyoma, 1895. 132–134.; Bozó-Szűcs Diána: *Egy 19. századi lelkesválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Eger, 2020. [Doktori disszertáció]; Diána Bozó-Szűcs: Útoky Edeho Dániela Mikulása na Petófiho panslavistického učiteľa Istvána Koreňa. In: *Etnokonfeszionalita na Dolnej zeme. Konfesia a národ. Kontexty konfesionalnej a národnej identity slovenskej spoločnosti v 19. a 20. storočí*. Ed. Mária Žiláková – Krisztina Eszter Szudová – József Demmel. Békešká Čaba [Békéscsaba], 2017. 160–183.; Bozó-Szűcs Diána: Az aszódi evangélikus gyülekezet belső harcai 1850–1862 között. In: *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete*. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. Bp., 2016. 137–148.

³³ Peter Šoltés: Z Devína pred krstiteľnice. Národné mená v slovenskom národnom hnutí. In: Dušan Kováč – Eva Kowalská – Peter Šoltés a kol.: *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava, 2015. 238–262.

³⁴ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 207.

³⁵ Michal Miloslav Hodžának. 1842. november 20. Ľudovít Štúr: *Listy Ľudovíta Štúra 1. 1834–1843*. Pre tlač pripravil a poznámky napísal dr. Jozef Ambruš. Bratislava, 1954. 338.

³⁶ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 210.

³⁷ Tóth István: Adalékok az alföldi szlovákok nemzeti azonosság tudatának kérdésköréhez (XIX–XX. század). *Palócföld* 43 (1997) 83.; Uő: Tizenkét pont. Az alföldi szlovákok nemzeti önazonosság-igénye. *Napút* 9 (2007) 7. sz. 8–11.

³⁸ Tatay István: *Tudósítvány a békési ágost. hitv. evang. esperesség sarvasi főtanodájáról, az 1861/2-iki tanévben*. Gyula, 1862. 18.

³⁹ Szentiványi Márton Trefort Ágostonnak. 1874. június 2. In: Ruttkay László: *A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben*. Pécs, 1939. 110.

szlovákóráira, hanem mert azokat rendszerint a házában tartotta, s ilyenkor mindig megvendégelte a szarvasi gimnázium sovány kosztján élő fiúkat vajas kenyérrel.⁴⁰

Egy másik Koreň-tanítvány által elmesélt adomát is érdemes idézni, amely jól rezonál a Réthy által a *Keleti Svájcban* megénekelt testvériségeszmével is. Jeszenszky László visszaemlékezése szerint ugyanis Koreň „[a]zért bosszankodott is mintha a haját húzták volna, úgy érezte magát, midőn azt hallotta hangoztatni, hogy a tótok nem magyarok... Kivitt minket a kertjébe. Megmutatta ott a sorokban egymás mellé ültetett különféle fajú szőlőtőkét. Van-e itt, a sorokban: kökény, galagonya, szamárkóro s általában olyan tő, mely nem szőlőt terem?! Mikor rámondtuk, hogy: nincs, akkor mosolyogva kérdezte: hát akkor mily badar beszéd az, hogy Magyarország szőlőkertjében volnának olyanok is, a kik - nem magyarok?”⁴¹

De vajon milyen hatással lehetett Réthyre Koreň? Azt tudjuk, hogy Réthy felnőttként jó szívvel emlékezett vissza erre az időszakra, hiszen élete végéig őrizgette egykori tanára arcképét.⁴² De van a *Keleti Svájc*nak olyan eleme is, amely konkrétan kötődhet Koreň szlovák irányú ismeretterjesztéséhez. Réthy ugyanis, amikor a versben Kossuthot és Petőfit említi, egyes szövegvariánsoknál lábjegyzetben odaírta a nevek mellé, hogy „Košút, Petrovič”,⁴³ utalva szlovák származásukra.

A Kossuth szlovák származásával kapcsolatos gondolatnak egyáltalán⁴⁴ a felvetése is erősen tabusított volt a magyar nemzeti diskurzusban. A korabeli magyar történetíró szerint „az osztrák és tót historikusok a Kossuth család eredetéről sok mindenféle valótlanságot és ámitást irkáltak össze. Tudva, szándékosan ferdítettek. [...] A tény az, hogy a Kossuth család egyike a legrégebb magyar nemes családoknak.”⁴⁵ Az általános közvélekedés szerint „A magyar nemzet élő eszményesülése volt ő.”⁴⁶ Ezzel szemben a korabeli szlovák nemzeti diskurzus volt az, ahol valóban hangsúlyos elem volt Kossuth kapcsán a szlovák származás kérdése, elsősorban abban a kontextusban, hogy magyar politikusként elárulta saját származását.⁴⁷ Kossuth „lekošútozása” Réthy részéről tehát a vers egyik legtovább merészkedő normaszegése volt, s elég valószínű, hogy először Koreň házában találkozhatott ezzel a Kossuth-értelmezéssel – hiszen Kossuth szlovákságának a témáját épp a Koreňnyel szoros kapcsolatban álló Ludovít Štúr hozta be a szlovák köztudatba.⁴⁸

Petőfi szlovák származásának – eredeti vezetékneve persze ismertebb volt a magyar közéletben is – említése még szorosabban kötődik Koreňhez. Petőfi ugyanis, akkor még Alexander Petrovichként beiratkozva az aszódi evangélikus gimnáziumba, Koreň tanít-

⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1893. április 22.

⁴¹ *Vasárnapi Ujság* 1909. április 18.

⁴² Harsányi: Dr. Réthy, 22.

⁴³ Réthy László levele Ján Petrikovich-hoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁴⁴ Demmel József: „A saját fészkebe piszkító madár”? Kossuth Lajos szlovák származásáról. *Kommentár* 10 (2015) 86–96.

⁴⁵ Hentaller Lajos: *Kossuth és kora*. Bp., 1894. 1–3.

⁴⁶ Vajda János: *Egy lap a Kossuth-irodalomhoz. Kossuth Lajos*. [S. a. r. Pajkossy Gábor.] Bp., 1998. 215.

⁴⁷ Demmel: A saját fészkebe, 86–91.

⁴⁸ Tegyük hozzá, Leopold Schlotterbeck személyesen is ismerte Kossuthot a *Pesti Hírlap* szedőjeként, de Réthy László is felkereste őt Torinóban, s együtt ebédeltek, ahol szóba került Kossuthnak az apjával való közös munkája is. Réthy: *A békés- és aradmegyei Réthy-család*, 25.

ványa, sőt, kosztosdiákja⁴⁹ volt éppúgy, mint Réthy 25 évvel később. Koreň Petőfi kapcsán több helyen megfogalmazott visszaemlékezéseinek hangsúlyos eleme volt, hogy Petőfi egyszer gúnyos megjegyzést tett a szlovákokra, amit Koreň a költő apja és anyja szlovák származásának, anyanyelvének felemlegetésével helyezett kontextusba.⁵⁰

Krakkóból Pestre

Réthy az érettségi után úgy döntött, hogy szláv nyelveket fog tanulni, méghozzá nem máshol, mint Lengyelországban, a krakkói Jagelló Egyetemen. Ez egy merőben szokatlan döntés volt a korban. Magyarországon szinte egyáltalán nem volt hagyománya nemcsak annak, hogy valaki egyetemi szinten szláv nyelveket tanuljon (ha épp nem volt a szláv nemzetiségi elit tagja), de annak sem, hogy valaki a krakkói egyetemre járjon: fél évszázad alatt mindössze húszan iratkoztak be ide – zömében idősebb, harminc fölötti római katolikusok Észak-Magyarországról.⁵¹ Hogy egy 18 éves evangélikus fiatal az Alföldről miért döntött e mellett a képzés mellett? Mivel jelenlegi tudásunk szerint csak egy olyan ember volt Réthy környezetében, aki a szláv nyelvek iránti érdeklődését felkelthette, egyelőre nincs jobb magyarázatunk erre a lépésre, mint hogy elkötelezett szlovák tanára, Koreň hatására döntött így az útkereső fiatal.

Réthy azonban valójában soha nem iratkozott be a krakkói egyetem hallgatói közé. A rejtélyt önéletírása oldja fel, amelyből megtudhatjuk, hogy valóban elutazott Krakkóba, azonban ott magányosnak érezte magát, azt képzelte, hogy beteg, s ezért visszatért inkább Pestre.⁵² Ott először a jogi karra iratkozott be, majd Thaly Kálmán javaslatára váltott, és bölcsészetet kezdett tanulni. 1877-ben a békéscsabai polgári leányiskola tanárának választották.⁵³ Érdemes megjegyezni, hogy Réthy már ekkor használt egy írói alteregót: Plútó néven (ami nem álnév, hanem egyfajta irodalmi hasonmás volt, miközben azonoságuk köztudomású volt) humoros tárcákat írt a *Békésmegyei Közönybe*. Már hivatkozott önéletrajz-töredékében azonban hozzát teszi: „1877/78. tanévet Csabán töltöttem. Végén leköszöntem a nem nekem való pályáról.”⁵⁴ Ezek után rövidebb utazásokat tett az országban, majd megkezdte következő hosszabb életszakaszát: visszatért Pestre, és 1880-ban numizmatikából doktorátust szerzett.⁵⁵

A doktorátus megszerzésével és a Pestre költözéssel Réthy útkeresése egy időre lezárult. 1881 márciusában kezdett a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában

⁴⁹ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Bp., 2008. 37–46.

⁵⁰ Bozó-Szűcs: *Egy 19. századi*, 198–215.; Csanda Sándor: *Petőfi és a szlovákok. Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965) 11–33.; Dienes András: *A fiatal Petőfi. A költő származása és életútja 1838 nyaráig*. Bp., 1968. 198–207. Koreň Petőfiről szóló emlékeit lásd *Vasárnapi Ujság* 1875. május 30.

⁵¹ Mészáros Andor – Szögi László – Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin, 1789–1919*. Bp., 2014. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 21) 436–437., 590.

⁵² Harsányi: Dr. Réthy, 23.

⁵³ Uo. 24.

⁵⁴ Idézi Harsányi: uo.

⁵⁵ Uo.

dolgozni, s innen is ment nyugdíjba az érem- és régiségtár igazgatójaként, harminc évvel később. Réthy azonban nem pusztán múzeumi tisztviselő volt, hanem rövidesen a magyar tudományos elit elismert tagjává is vált. Ezt részben régi szenvedélyének, a numizmatikának köszönhető – évtizedes munkája gyümölcseként kiadta a magyar numizmatika alapművét, a *Corpus nummorum Hungariae*-t, de ő alapította a Magyar Numizmatikai Társaságot és szerkesztette az *Ethnographiát* is.⁵⁶

Az éremtan szűkebb szakértői körén túl is ismert lett azonban a tudós Réthy. Sőt, a Szinnyei József monumentális írói életrajzlexikonában olvasható, alighanem önjellegzően alapuló⁵⁷ életrajzában már nem is a numizmatika szerepel fő tudományos profilként, hanem hogy „[t]udományos munkásságának legfőbb eredménye, hogy az oláh nyelv és faj keletkezésének és alakulásának kérdését megoldásához legközelebb hozta”.⁵⁸ 1896. december 7-én akadémiai székfoglalóját sem éremtanból, hanem *A romanismus Illyricumban* címmel tartotta.⁵⁹ Valószínűleg már az 1870-es évek végén elkezdett kutatni a témában, első publikációi az apja tulajdonában lévő, Aradon kiadott, *Alföld* című lapban jelentek meg⁶⁰ 1880-ban, de ugyanebben az évben jött ki *Anonymus az erdélyi oláhokról* című kötete is.⁶¹ Kutatásait összegző legfontosabb alapműve *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása* volt 1887-ben,⁶² és számos cikket is publikált a témában.⁶³ A Hunyadiakkal kapcsolatban például, akiről a *Keleti Svájcban* azt írta, hogy „bolgár-oláh hajtásból” nőttek ki, 1884-ben még így írt: „Derűre, borúra hirdetik az oláh újságok, hogy Hunyadi János, a kereszténység legnagyobb bajnoka a keleten és Magyarország nagy királya, Mátyás: oláhok voltak. A Hunyadiak oláh eredetéből aztán tőkét csinálnak oláh testvéreink s azt a consequentiát vonják ki abból, hogy a kereszténység ügyének Magyarországon oláh fegyverek s az oláh nemzeti szellem épített védbástyákat az Izlam támadásai ellen; Corvin Mátyás lángelméjében pedig, ki a renaissance műveltség nagy képviselője volt: a római eredet tradíciót kell ünnepelnünk, melynek sugarai arra a népre vetik világukat vissza, melyből a nagy király született, tudniillik az oláh nemzetre.”⁶⁴

A román történészek természetesen vitába szálltak vele, és tévedésnek ítélték Réthy megállapításait, bár olyan is volt, aki egyetértett vele.⁶⁵ Mindezek ellenére, ha alaposab-

⁵⁶ Uo. 24–28.

⁵⁷ Hiszen jól tudjuk, hogy Réthy kifejezetten jóban volt „Szinnyei papával”, a „magyar irodalom főanyakönyvvezetőjével”. Egy Löwy-rigmus szerint például „Tőle tanultuk hogy e drága honba / Mily bőven terem az író s a gomba”. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattár. Quart. Hung. 2660. Löwy Árpád versei a m. nemzeti muzeum Széchényi Könyvtára számára leírta a szerző. 1909.

⁵⁸ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, XI. 825.

⁵⁹ Réthy László: *A romanismus Illyricumban. Székfoglaló*. Bp., 1896. (Értekezések a tört. tud. köréből 17) 12. Egyébként még Löwy Árpádként a múzeum dolgozóit megörökítő epigrammái közt saját önarcképét is így alkotta meg: „Réthy numizmata és oláh-verő botond/az egész muzi-ba [múzeumban] a legnagyobb bolond”. Löwy: *Löwy Árpád*, 204.

⁶⁰ *Alföld* [1880.] 254–255.

⁶¹ Réthy László: *Anonymus az erdélyi oláhokról*. Bp., 1880.

⁶² Uő: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Bp., 1887.

⁶³ Pl. Dácia nemzetiségi viszonyai a rómaiság idején. In: *Régészeti és embertani társulat Évkönyve*. 1879–1885. Bp., 1886. 144–151.; Traján-Decebal tradíciók az oláhoknál. *Ethnographia* 1 (1890) 144–150.

⁶⁴ Réthy László: Oláh eredetűek-e a Hunyadiak? *Turul* 2 (1884) 137.

⁶⁵ Harsányi: Dr. Réthy, 25.

ban megvizsgáljuk Réthy életművének ezen rétegét, kiderül, hogy Réthytól távol állt a sovinizta diskurzus – állításait mindig igyekezett szaktudományos érvekkel, adatokkal alátámasztani, végső következtetése pedig alapvetően pozitív, és nagyon is jellemző rá: nem azzal érvelt ugyanis, hogy a románok, egyértelmű római eredetük híján egy gyökértelen, eredet és így legitimitáció nélküli nemzet, sőt, őszintének tűnő csodálattal beszélt arról, hogy a sokféle hatásból egybeolvadó románságnak épp ebben a kevertségben van az ereje és az erénye: „Nyelve csodálatos alkotásával, illyr, római, görög, bolgár, kun, török és magyar elemeivel, olyan eredeti compositió, hangzásában pedig annyi varázs van!”⁶⁶ Jól felismerhető tehát a frissen asszimilált Schlotterbeck család tagjaként Réthy azon ambíciója, hogy az adott nemzetet érő ilyen külső behatásokat ne a „felhígítás”, illetve a „beolvadás/eltűnés”, hanem sokkal inkább a „gazdagítás” kontextusában értelmezze.⁶⁷

Az amúgy is tehetős vállalkozó családból származó, s múzeumi állása révén immár saját jogán is stabil egzisztenciával rendelkező, Pesten is gyökeret verő Réthy 35 évesen megállapodott: 1886. május 8-án feleségül vette Tokaji Nagy Irént.

Lówy Árpád: írói alteregó és/vagy egy poszttraumás stressz szindróma tünete

Lówy Árpádról kifejezetten sok fontos szakmunka született az utóbbi években, mégis ki maradt egy lényeges kérdés: az alteregó születése. Ahogy említettük, nem Lówy volt Réthy első írói alteregója. Nem pusztán írói álnévről van ugyanis szó (arra általában az Aradi R. Lászlót használta), hanem egy természetes személlyel részben azonos, részben viszont különböző fiktív személyiségről, s ilyen volt már korábban a csabai Plútó is.⁶⁸

Lówy Árpád valamikor az 1890-es évek első felében „születhetett”, s valamiféleképp bizonyosan kötődött Thallóczy Lajos bécsi köréhez, a büzerekhez, ahol Lówy az „udvari poéta” szerepét töltötte be.⁶⁹ Réthy saját feljegyzései szerint 1890 és 1896 között már 300 felolvasást/költői estet tartott, de nem tudjuk, hogy már a kezdet kezdetén is írói altere-

⁶⁶ Réthy: *Az oláh*. Erről lásd pl. Lucian Boia: *Romania – Borderland of Europe*. London, 2001. 28–58.

⁶⁷ Fontos szempont, hogy Réthynek a román múlt iránti érdeklődése nem „saját ügy” volt, hanem „családi örökségként” szerezte. Nagybátyja, Réthy Pál ugyanis bő másfél évtizeddel azelőtt, hogy Réthy megjelentette volna első írását a románok római eredetének cáfolatával kapcsolatban, az *Arad* című lapban közölt egy szöveget, amely gyakorlatilag a teljesen azonos előképe Réthy László románokkal kapcsolatos tudományos munkásságának: Réthy Pál ugyancsak megkérdőjelezi, hogy a román nemzet nagysága közvetlenül a rómaiakig vezethető vissza, de ő is arra jut, hogy a szlávok és rómaiak keveredéséből létrejövő nemzet büszke lehet erre az eredetre. „Nem a román elnevezés, hanem a civilizáció, tudományok, mesterségek révén, értelmes néptanítói, tudósai által fog a [...] fogékony eszű oláh nép [...] a többi mivel nagy nemzetekkel egy rangba emelhetni.” Dr. Réthy Pál: Néhány történelmi adat az oláhokról, mint románokról. *Arad* 1864. szeptember 21.

⁶⁸ Réthy Lówy esetében is megtette ezt a szétválasztást. Thallóczy Lajosnak írja például 1901-ben: „Az öregedésnek biztos jelei ezek, melyek mélyen lehangolják úgy R. Lászlót a m. n. múz. órét, mint Lówy Árpádot, a költőt a kik mindketten szeretnének még néhány évig fiatalok maradni.” Ábrányi Hedvig – Kőhegyi Mihály: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz. *Numizmatikai Közöny* 96–97 (1997–1998) 153–154.

⁶⁹ Waktor Andrea: Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed* 12 (2004) 435–456.; Császtvay: Réthy László, 20–23.

gója képében szerepelt vagy még Réthy Lászlóként, mint ahogy azt sem tudjuk, mennyire pontosak vagy épp mennyire hasraütés-szerűek ezek az adatok, pontos feljegyzéseket előadásairól ugyanis csak 1896 után kezdett el vezetni.⁷⁰

Az is biztos azonban, hogy Löwy létrehozása egyfajta traumafeldolgozás is volt Réthy számára, egy olyan feszültségvezető szelep, amelyen keresztül a fikcióba, egy alternatív valóságba menekülhetett. Löwy Árpád születésének az ideje ugyanis egybeesik Réthy László életének legnehezebb szakaszával, azokkal az évekkkel, amikor számos törést kellett elszenvednie. Felesége ugyanis egyes források szerint állandóan betegeskedett, ami komoly anyagi terheket jelentett a családnak, és aztán hét év házasság után, 1893-ban el is hunyt.⁷¹ A fiatal feleség elvesztése Réthy számára kétszeres tragédiát jelenthetett. Mivel így gyermekei anya nélkül maradtak, a kor normái szerint vagy újra kellett volna nősülnie, vagy rokonaihoz kellett volna adnia a gyermekeit, ugyanis egy apa abban a korban rangban megfelelő asszonyi segítség nélkül, egymaga nem nevelhette a gyerekeit.⁷² Fiát és lányát ezért Aradra vitte, ahol nővére házában nevelkedtek. Nem sokkal később azonban értesítették, hogy fia nagyon beteg, ezért Pestről Aradra utazott, ám a gyermeket nem tudták megmenteni, s apja karjai közt halt meg hétévesen.⁷³ Lányával a távolság ellenére szoros kapcsolatot tartott (erre utaló jel például, hogy Réthy Margit legközelebbi barátnője a Réthy kolléganőjeként a múzeumban dolgozó Kiss Margit, a szintén a múzeumban dolgozó Éber László felesége volt). Ám a tragédiák így sem kerültk el – az épp Pesten tartózkodó lány volt az, aki megtalálta Réthy anyósát, azaz anyai nagymamáját annak öngyilkossági kísérlete után.⁷⁴

Nem csoda, hogy a sötét garzonlakásában egyedül élő⁷⁵ s a múzeumi munkából is egyre inkább kihúzódni akaró⁷⁶ Réthy egy fikciós személyiségbe menekült. Mert – bár sokan olvassák a Löwy-verseket a mai napig is obszcenitásuk, vaskos humoruk miatt – verseinek döntő többsége egyáltalán nem öncélúan pornográf vagy trágár:⁷⁷ szinte mindig valós problémákra reflektál, és oldja fel őket a maga harsány módján. A tipikus Löwy-vers az öregedéstől, a magánytól, a betegségektől, a haláltól való félelmet, az elég értékes étellel, a „mit hagyunk magunk után” kérdésével kapcsolatos szorongást mondja ki, és oldja fel általában váratlan, s nyomdafestéket valóban nem tűrő csattanóval. A trágárság tehát csak segít kimondani és feloldani a tabunak számító dolgokat, oldani a szorongást. Még a nemzetiségi sztereotípiák közül is az jelent meg a kocsmaasztal mellett felolvasott

⁷⁰ OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2558.

⁷¹ Császtvay: Réthy László, 20–23.

⁷² Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. 59–61.; Deáky Zita: „Jó kis fiúk és leánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Bp., 2011. 93.

⁷³ Ábrányi Hedvig – Kőhegyi Mihály: Réthy László levelei Hampel Józsefhez. *Numizmatikai Közlöny* 94–95 (1995–1996) 103.

⁷⁴ „Anyósom idegbeteg, s míg Margit varróiskolában volt, egy életlen késsel összenyiszálta a kezét, öngyilkossági szándékból. Leányom nagy rémülettel találta vérezve egy kanapén oldalt dőlve.” Ábrányi-Kőhegyi: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz, 155.

⁷⁵ Ábrányi-Kőhegyi: Réthy László levelei Hampel Józsefhez, 103.

⁷⁶ Uo. 105.

⁷⁷ Erről beszél Császtvay Tünde is. Császtvay: Réthy László, 22–23.

versekben, amiket nappal, a tudományos munka vagy a közéleti tevékenység során nem illet kimondani, így lett Réthy László is saját jellemzése szerint (utalva a román történet-szekkel folytatott vitájára) „oláh-verő Botond”. De versei a dualizmus kori magyar elitben lappangó Habsburg-ellenességnek is olyan feszültségvezető szelepei, amelyek nyomtatásban egészen bizonyosan kimerítenék a felségsértés fogalmát.⁷⁸ Persze megkapja a magáét Lőwy környezete, a magyar szellemi elit is – alighanem senki nem írt úgy Pulszky Ferencről, Thallóczy Lajosról, Thaly Kálmánról, Szinnyi Józsefőről vagy épp Jókai Mór és fiatal feleségének nászéjszakájáról, mint Réthy/Lőwy.⁷⁹

A traumák, a magány, az öregedés azonban alighanem lassacskán elkezdte felőrölni. 1909-ben már komoly vészjelzéseket küldött a környezetének. Thallóczy Lajosnak Aradról ír keresetlen őszinteséggel: „Beteg vagyok, egész életem minden kínját, csalódásaimat, tévedéseim valami örületes tény egyszerre világosítja meg lelkem előtt s egy borzasztó tátongó úrt látok magam előtt, mely mindennap nő és szélesedik s én a szélén állok, melyből minden reggel egy lépésnyi leomlik s én kétségbeesve kapaszkodom a gyökerekbe. Itt vagyok kis unokáim között s mikor őket térdeimre ültetem, keservesen sírok, hogy nem tudok boldog órákat tölteni köztük, mert lelkem beteg, s agyam előtt egy sötét fátyol lebben meg, mely holnap, holnapután egész kedélyvilágomat elfogja homályosítani.”⁸⁰ Múzeumbeli felettesének, Hampel Józsefnek még ennél is részletesebben is beszámolt szorongásairól.⁸¹

A megtört férfi azonban a modern pszichoterápiát még nélkülöző korban sem állt tétlenül: a Lőwy-féle, stresszoldó felolvasások mellett rengeteget utazott, és orvosokkal is konzultált. Az általa alapított Magyar Numizmatikai Társulatban is találkozott egy műkedvelő numizmata orvossal, akihez tanácsért, segítségért fordult.⁸² Ő volt a turócszentmártoni orvos, Petrikovich János,⁸³ aki meghívta magához Réthyt, ezzel közvetlenül is hozzájárulva a *Keleti Svájc* megszületéséhez.

Lőwy Árpád Keleti Svájcban (átszállás: Turócszentmárton)

Réthy 1910-ben elutazott Turócszentmártonba, kivett egy szobát, majd ellátogatott Petrikovich házába. Feltehetően a lehetséges gyógymódookról beszéltek volna, a szlovák nemzeti mozgalom iránt elkötelezett doktor házában azonban más vendégek is voltak, és a látogatás így – Réthy megfogalmazásában – átalakult „a magyar-tót barátságnak és testvériségnek egy keresetlen megnyilatkozásába.” Petrikovich vendégei ugyanis nem mások voltak, mint a korabeli szlovák szellemi élet két legnagyobb tekintélyű alakja, a szerkesztő-

⁷⁸ József Demmel: „Chrabrý lev” alebo „holohlavý orlosup”? František Jozef I. a Maďari. *Historická revue* 27 (2016) Nr. 10. 34–36.

⁷⁹ Lőwy: *Lőwy Árpád*, 2004.

⁸⁰ Ábrányi-Kóhegyi: Réthy László levelei Thallóczy Lajoshoz, 157.

⁸¹ Ábrányi-Kóhegyi: Réthy László levelei Hampel Józsefhez, 100–105.

⁸² *Numizmatikai Közlöny* 3 (1904) 30.

⁸³ Štefan Janšák: Dr. Ján Petrikovich. In: uő: *Tri literárne portréty*. Martin, 2015. 28–56. (Numizmatikai munkásságáról lásd 43–49.)

költő Svetozár Hurban Vajanský és az irodalomtörténész-szerkesztő Jozef Škultéty. A beszélgetés a magyar tudós és a szlovák értelmiségiek közt olyan jól alakult, hogy Škultéty és Vajanský meghívta aznap estére Réthyt a turócszentmártoni kaszinóba.⁸⁴ Réthyre azonban délután – állítása szerint – valamiféle pánikroham törhetett rá, bezárkózott szállodai szobájába, majd elaludt. Hiába kérte meg a szobalányt előtte, hogy ébressze fel, nem hallotta a kopogását, így elmulasztott eleget tenni a meghívásnak. Állítása szerint e beszélgetés, majd a folytatás elmulasztása miatti lelkiismeret-furdalás indította a *Keleti Svájc* megírására.⁸⁵

Ezt az egész történetet Réthy Petrikovichnak 1911 februárjában küldött leveléből ismerjük (megvan azonban Réthy Lőwy Árpád szobrát ábrázoló, Vajanskýnak és Škultétynek küldött képeslapja is). Ebben Réthy a fenti történet felelevenítése után arra kérte Petrikovichot, hogy járjon közbe, hogy a turócszentmártoni találkozás által ihletett *Keleti Svájc*ot a *Slovenské pohľady* közölje le, szlovák fordításban, mivel a magyar lapok erre nem hajlandók. Sőt, azt is javasolta, hogy Kossuthot Košútnak, Petőfit Petrovichnak fordítsák majd, míg ő a már megszokott Aradi László álnév használatát kérte.⁸⁶ A már addig is normaszegésként értékelt tettét alighanem ezzel csak még vitatottabbá tette a magyar kortársak szemében.

Nem tudni, mi volt Petrikovich válasza, ahogy azt sem, hogy miért a neki küldött levelben írt Réthy részletesen a vers szlovák kiadásának a lehetőségéről, és miért nem az általa szintén megkeresett Škultétynek és Vajanskýnak, akik Petrikovichnál sokkal nagyobb befolyással bírtak a szlovák újság tartalmára. A verset ugyanis végül a *Slovenské pohľady* sem közölte le – mégis megtalálta a közönségét.

Jászi Oszkár ugyanis épp ezekben a hónapokban zárta le és összegezte a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatásait.⁸⁷ Márciusban a Galilei-körben is előadta főbb téziseit. Ebből az előadásból egy igen élénk vita bontakozott ki, amely egy újabb, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó előadáshoz/vitaesthez vezetett, ahol immár szerb, román és szlovák politikusok (a szlovákok képviselőjében maga Milan Hodža) is szerepeltek.⁸⁸ Ezzel párhuzamosan a nemrég alapított radikális politikai lapban, a *Világban*⁸⁹ is indult egy vita. A vitaindító cikket természetesen ide is Jászi írta április közepén,⁹⁰ amelyet még közel tucatnyi reakció⁹¹ követett másfél hónapon keresztül. Réthy verse végül itt találta meg a helyét: a nemzetiségi kérdéshez hozzászóló írások között az egyik utolsó volt a *Keleti Svájc* 1911. május 25-én.⁹²

⁸⁴ Réthy László levele Ján Petrikovichhoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Jászi Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője*. Bp., 1911. (A Galilei Kör könyvtára.) A monumentális mű teljes egészében 1912-ben jelent meg.

⁸⁸ Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908-1919)*. Bp., 2017. 281–282.

⁸⁹ Fabó Irma: *A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910–1914. Magyar Könyvszemle* 83 (1967) 317–330.

⁹⁰ Jászi Oszkár. *A nemzetiségi béke. Világ* 1911. április 16.

⁹¹ *Világ* 1911. április 29., április 30., május 7., május 12., május 14., május 18., május 21.

⁹² Réthy László: *Keleti Svájc. Világ* 1911. május 25.

Lehetséges, hogy Réthy Jásziékra és a Galilei-körre gondolt már akkor, amikor azt írta Petrikovichnak „tudom, hogy e versben a legigazabbat, a legjobbbat, a leghazafiasabb és emberibb eszmét fejezem ki s meglegszem azzal, ha engem 10-12 okos ember megért”.⁹³ Hogy az 1911 elején a felolvasóesten még botrányt okozó vers aztán a megjelenés után kiváltott-e bármiféle reakciót, arról nincsenek forrásaink, csak annyit tudunk, hogy a *Világ* szerkesztői számára nagy jelentősége volt, hogy hogyan keretezik Réthy versét. Szerkesztői megjegyzésükben ugyanis szót sem ejtenek Réthy-Lőwy költői munkásságáról (holott egy vers esetén ez odaillőbb lett volna), hanem Réthy társadalmi státuszát hangsúlyozzák: „Lapunk hasábjain a nemzetiségi békéről vita folyik most, amelynek során egymásután szólalnak föl a legellentétesebb álláspontok képviselői. Hogy maga a kérdés és a kérdésről folyó vita mennyire foglalkoztatja a közvéleményt, annak bizonyítéka ez a verses közlemény, amelyet az Akadémia illusztris tagja küldött be lapunknak.”⁹⁴

Az biztos, hogy Réthy számára fontos volt a vers. Költeményei ugyanis életében nem jelentek meg kötetbe rendezve, azonban élete végén, nagybetegen, családjának kézirat-ként leírta/leíratta azokat a verseit, amelyeket megőrzendőnek vélt. Ebben az első nagyobb egység volt az úgynevezett „Fehér versek”, vagyis Réthy trágár humort nélkülöző költeményei, ahová a *Keleti Svájc* is bekerült.⁹⁵ A halála után kiadott, válogatott versei közé pedig már a kötetet szerkesztő barátai emelhették be.⁹⁶

A modern történettudomány régen rámutatott, hogy sokszor egy rendkívüli eset, egy a társadalom hagyományos működési modelljei közé nem illeszkedő normaszegés teszi megragadhatóvá a hétköznapiságuk miatt ma már kevésbé látható normákat.⁹⁷ A sokféleképpen értelmezett „kivételesen normális” koncepció ez esetben arra mutat rá, hogy a dualizmus kori nemzetiségi viták (pontosabban a másik nemzet érvrendszerének a legitimitációját teljes egészében tagadó konfliktusok) keretei közül szinte lehetetlen volt kilépni – paradox módon épp egy, a nemzetiségi megbékélést propagáló vers keletkezés-története révén.

Hiszen Réthy életútja már eleve kivételes: nemcsak egy első generációs értelmiségről van szó, nemcsak arról, hogy szülei, nagyszülei még bizonyosan nem magyar anyanyelvűek voltak, hanem arról is, hogy családjának származása szinte teljesen homályba veszett már előtte is: az identitás, a származás, az anyanyelv kérdésében már a nagyanyja esetében is csak feltételezése lehettek, mint ahogy az is legendaszámba ment, hogy miképp kerültek egyáltalán Magyarországra. A származás bizonytalansága, képlékenysége miatt lehetett tehát komoly hatása kedves tanárának, a szlovák irodalom iránt elfogult Koreňnek Réthy pályakezdésére. Nem sokkal később azonban a magyar tudományos elit vált elsődleges azonosulási ponttá számára. Egyéni tragédiái, az azok nyomán kialakult neurózis és az erre válaszul adott stratégiák azonban újra bizonytalanná tették a kerete-

⁹³ Réthy László levele Ján Petrikovichhoz. 1911. február 8. SNK LA sign. A 1287.

⁹⁴ *Világ* 1911. május 25.

⁹⁵ Molitoris: *Mert Lőwy* [2017], 91.

⁹⁶ Lőwy: *Lőwy Árpád*, 1919.

⁹⁷ Szijjártó M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. (Osiris tankönyvek) 507.

ket, a „ki vagyok én” egzisztenciális szorongást adó kérdését. Ennek nyomán született meg Lőwy Árpád, de emiatt juthatott el, véletlenek sorozata folytán a *Keleti Svájc* megírásához is. Ha nem találkozik a numizmata Petrikovich doktorral a Magyar Numizmata Társaságban, ha nem utazik el hozzá Turócszentmártonba, ha nem fut össze a házában a két legtekintélyesebb szlovák értelmiségivel, ha nem hívják meg, és ő nem alussza át a találkozt, lehet, hogy soha nem születik meg a vers. Mulasztása azonban, amelyet neurózisa miatt sokkal súlyosabbnak látott, mint amilyen volt, arra indította, hogy bocsánatkérésképp megírja a verset, amelynek mondanivalójával azonban később is azonosulni tudott, hiszen hosszas próbálkozás után, hónapokkal később mégiscsak megjelentette magyarul. A vers története azonban rámutat arra is, hogy a dualizmus második felében már mennyire rendkívüli volt egy/a másik nemzeti diskurzus szempontjaiba történő belehelyezkedés, a nem magyarok nemzeti érzésének, sérelmeinek, büszkeségének az elfogadása, vagy egyáltalán legitimként való elismerése. Hogy mennyire kanyargós út vezetett ahhoz, hogy valaki a saját nemzeti diskurzusából kilépve, vagy legalábbis eltávolodva tőle képes legyen megérteni, vagy legalább legitim érvként elfogadnia másik szempontjait.

